

บทที่ ๒

ศึกษาพุทธวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมทางพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าทรงได้รับการขนานพระนามว่าพระบรมศาสดา ซึ่งแปลว่า พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยมในพระบาลีมีบทพุทธคุณว่า “สตุถา เทวมนุสฺसानิ”^๑ และมีพระคุณว่า “อนุตฺตโร ปุริสทมมสารถิ”^๒ เป็นสารถิ์ฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม^๓ พระนามเหล่านี้แสดงความหมายอยู่ในตัวว่าสุดยอดของนักปราชญ์ และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายเคารพบูชาและยกย่องเทิดทูนพระองค์ในฐานะทรงเป็นนักเผยแผ่ที่ยิ่งใหญ่ที่สุด

ซึ่งลักษณะวิธีการเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธเจ้าประกอบด้วย ๑) ผู้เผยแผ่หรือผู้ส่งสาร ได้แก่ พระพุทธองค์เองเป็นผู้ทำหน้าที่ในการเผยแผ่ธรรมะ ๒) คือตัวสารที่จะส่งไป คือหลักธรรม ๓) ผู้ฟัง คือผู้รับสาร ได้แก่พุทธสาวก ๔) ช่องทางหรือสื่อ คือพุทธวิธีในการสอน เพราะพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ที่พร้อมไปด้วยคุณสมบัติของนักเผยแผ่ และพุทธวิธีในการสอนอย่างครบถ้วน จึงได้รับการยกย่องว่าทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างยอดเยี่ยมในการอบรมสั่งสอน

พระพุทธเจ้าทรงประกาศเผยแผ่หลักพุทธธรรมอันเป็นสัจธรรมที่ทรงพบตลอด ๔๕ พรรษา หลังจากวันที่ทรงตรัสรู้ถึงวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน หลักคำสอนของพระองค์ได้เผยความจริงของชีวิตที่มนุษย์เผชิญอยู่ในชีวิตประจำวันแต่ไม่เคยเข้าใจ ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงมีต่ออภัยราชกุมารว่า “ท่านทั้งหลายจงมาดูโลกนี้ ที่วิจิตรดุจราชรถที่พวกคนเขลาหมกมุ่นอยู่ แต่พวกผู้รู้หาซึ้งอยู่ไม่”^๔

พระองค์ทรงเผยแผ่หลักพุทธธรรมให้มนุษย์เห็นความจริงของโลกและชีวิต เพื่อให้มนุษย์ได้มองเห็นความจริงอีกด้านหนึ่ง เพื่อความรู้เท่าทันความจริง เพื่อความรู้สาเหตุหรือต้นตอแห่งความทุกข์ เพื่อความไม่ทุกข์ และเพื่อดำเนินไปตามกระบวนการแห่งความดับทุกข์ให้ได้ ด้วยพระองค์ทรงพิจารณาเห็นความสำคัญของการเผยแผ่ความจริงที่ทรงตรัสรู้ และทรงตระหนักว่าถ้าจะมีผู้มีอุปนิสัยจะเข้าใจสาร หรือความจริงที่พระองค์ทรงค้นพบนั้น แต่เขาเหล่านั้นหากไม่ได้ศึกษาหรือไม่มีใครบอกใครสอนก็จะเสียโอกาส^๕ จึงทรงส่งพระสาวกไปเผยแผ่พระสัจธรรมหรือพระพุทธศาสนาและพระองค์ก็เสด็จไปประกาศพระศาสนาด้วย ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้นำเสนอพุทธวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปตามลำดับ

^๑ วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๕/๖๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๗/๕๐, อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๗๗/๒๐๘.

^๒ วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๘/๑๒๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๙/๑๐๓, อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๗๗/๒๐๘.

^๓ ชุ.ธ (ไทย) ๒๕/๑๗๑/๘๖.

^๔ วิ.ม.หา.(ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

๒.๑ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล

พระพุทธเจ้าทรงตั้งจุดมุ่งหมายเสมอในการสั่งสอน เมื่อมีใครปรากฏอยู่ในข่ายคือพระญาณแล้ว พระพุทธองค์ก็จะเสด็จไปแสดงธรรมโปรด เรียกว่าจุดมุ่งหมายในการสอน หรือลักษณะอาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ซึ่งมี ๓ อย่างได้แก่ ๑) อภิญาญธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมด้วยความรู้ยิ่ง คือทรงรู้ยิ่งเห็นเองแล้วจึงทรงสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติตาม เพื่อใช้แก้ไขปัญหาในชีวิตประจำวัน ๒) สนิทานธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล คือผู้ฟังตรึกตรองตามหรือเห็นจริงได้ และสามารถเปลี่ยนพฤติกรรมให้ถูกต้องและเหมาะสมยิ่งขึ้น ๓) สัมปาฏิหาริย์ธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมให้เห็นจริง คือผู้ฟังนำผลนั้นไปปฏิบัติตาม พร้อมทั้งได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามกำลังของตนๆ^๕

ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงมีทั้งหลักการ และหลักปฏิบัติแตกต่างกันไปตามกาลเทศะและบุคคลที่จะทรงสั่งสอน ดังนั้นการพิจารณาวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระองค์จึงเริ่มตั้งแต่ คุณสมบัติของนักเผยแผ่ ลีลาการเผยแผ่ หลักการเผยแผ่ และหลักการเรียนรู้ผู้ฟัง

๒.๑.๑ คุณสมบัติของนักเผยแผ่

พุทธวิธีในการสอนนั้นต้องเริ่มต้นจากปรัชญาขั้นพื้นฐานอันได้แก่ กัลยาณมิตรและมัสติปัญญาไหวพริบที่ชาญฉลาดเป็นเบื้องต้น จากนั้นต้องประกอบด้วยหลักของนักเผยแผ่กับผู้ฟังที่มีความสัมพันธ์กันในฐานะเป็นกัลยาณมิตรเป็นอันดับต่อไป เพราะในทางพระพุทธศาสนาถือว่า ผู้เผยแผ่กับผู้ฟังนั้นต้องประสานสัมพันธ์กัน มีความกรุณาต่อกันโดยเฉพาะในด้านการเผยแผ่นั้น ย่อมเป็นส่วนประกอบที่สำคัญให้เกิดคุณลักษณะของผู้ซึ่งเรียกว่า องค์คุณของกัลยาณมิตร ดังนั้น พระธรรมกถึกหรือนักเผยแผ่พุทธธรรมที่ดีจึงมีลักษณะคุณสมบัติซึ่งเป็นองค์ของกัลยาณมิตร ๗ ประการ ดังนี้

๒.๑.๑.๑ ปิโย เป็นที่รักเป็นที่พอใจ ในฐานะเป็นที่สบายและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาได้ถาม

๒.๑.๑.๒ ครุ เป็นที่เคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย

๒.๑.๑.๓ ภาวนีโย เป็นที่ยกย่องในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง ทั้งเป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเฝ้าระวังด้วยซาบซึ้งภูมิใจ

๒.๑.๑.๔ วตฺตา จ เป็นนักพูด รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

^๕ ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๓๐/๓๒๒, อังใน, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอสอาร์.พี.ริ้นดิง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๔.

๒.๑.๑.๕ วจนกฺขโม เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษา ชักถาม คำเสนอแนะวิพากษ์วิจารณ์ อดทนฟังได้ไม่เบื่อไม่ฉุนเฉียว

๒.๑.๑.๖ คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา เป็นผู้พูดด้วยถ้อยคำลึกซึ้งได้ สามารถอธิบายเรื่อง ยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจ และให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

๒.๑.๑.๗ โน จฏฺฐาเน นิโยชเย ไม่ชักนำในอธฺฐานะ คือไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย^๖

๒.๑.๒ สีลาการเผยแผ่

การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าทุกครั้ง จะทรงใช้พุทธวิธีการสอนซึ่งมีรูปแบบและวิธีการ แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับสภาพสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ทรงเตรียมแผนการสอน พร้อมทั้ง ศึกษาสภาพแวดล้อมวิเคราะห์ผู้ฟังมีข้อมูลไว้อย่างพร้อมมูลตั้งแต่ต้นจนจบ ทรงใช้รูปแบบการสอน ครบทั้ง ๔ ประการ ได้แก่

๒.๑.๒.๑ สันทิสฺสนา อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือให้ไปเห็นกับตา

๒.๑.๒.๒ สมหาปนนา ชักจูงใจให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตามจนต้องยอมรับและ นำไปปฏิบัติตาม

๒.๑.๒.๓ สมุตเตชนา เราใจให้แก่วก้าบังเกิดกำลังใจปลุกให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก

๒.๑.๒.๔ สัมปหังสนา ชโลมใจให้เข้มขึ้น ไร่เรึง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อและเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่ตนจะได้รับจากการปฏิบัติ^๗

๒.๑.๓ หลักการเผยแผ่

พระพุทธองค์ได้ตรัสองค์แห่งธรรมกถึกแก่พระอานนทว่า การแสดงธรรมให้คนอื่นฟังมิใช่ สิ่งที่จะทำได้ง่ายผู้แสดงธรรมแก่ผู้อื่นฟังตั้งธรรม ๕ อย่างไว้ในใจ คือ

๒.๑.๓.๑ อนุพุทฺธิกถํ กล่าวความไปตามลำดับ คือแสดงหลักธรรมหรือเนื้อหาวิชา ตามลำดับความง่ายยากลุ่มลึกมีเหตุผลสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปโดยลำดับ

๒.๑.๓.๒ ปริยายทสฺสาวิ ชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ คือชี้แจงให้เข้าใจชัดใน แต่ละแง่แต่ละประเด็น โดยอธิบายขยายความยกเยื้องไปต่าง ๆ ตามแนวเหตุผล

^๖ ม.ม. (บาลี) ๒๓/๓๗/๒๙, ม.ม. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธ ศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๔.

^๗ ที.สี. (บาลี) ๙/๑๙๘/๑๖๑.

๒.๑.๓.๓ อนุทยตัม ปฏิจจ แสดงธรรมด้วยอาศัยเมตตา คือสอนเขาด้วยจิตเมตตา มุ่งจะให้ป็นประโยชน์แก่เขา

๒.๑.๓.๔ น อามิสนตโร ไม่แสดงธรรมด้วยเห็นแก่อามิส คือสอนเขามีไ้เพราะมุ่ง ที่ตนจะได้ลาภ หรือผลประโยชน์ตอบแทน

๒.๑.๓.๕ อุตตทานญจ ปรณจ อนุปหจจ แสดงธรรมไม่กระทบตนและผู้อื่น คือสอน ตามหลักตามเนื้อหา มุ่งแสดงอรรถ แสดงธรรม ไม่ยกตน ไม่เสียดสีข่มขู่ผู้อื่น^๘

หลังจากที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว เมื่อทรงพระดำริที่จะ ประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระองค์จึงทรงระลึกถึงพระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ จึงเสด็จไปที่ป่าอิสิปตน มฤคทายวัน พระองค์ได้แสดงปฐมเทศนาเป็นครั้งแรกในโลก คือพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร จนท่านอัญญาโกณฑัญญะ ได้ดวงตาเห็นธรรมเป็นคนแรก และได้ขอบรรพชาอุปสมบทเป็นพระภิกษุ พระองค์ทรงประทานอนุญาตให้การอุปสมบท ถือว่าท่านเป็นพระภิกษุรูปแรกในพระพุทธศาสนา ต่อมาพระองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอนัตตลักขณสูตร แก่พระปัญจวัคคีย์ที่เหลือจนได้บรรลุเป็น พระอรหันต์หมดทุกรูป และได้ทรงแสดงธรรมแก่ยสกุลบุตรพร้อมเพื่อนอีก ๕๔ คนจนบรรลุอรหัตผล ในกาลต่อมา จึงมีพระอรหันต์เกิดขึ้นในขณะนั้น ๖๑ รูปรวมทั้งพระพุทธองค์ด้วย ดังนั้นพระองค์ทรง ส่งพระภิกษุสงฆ์ทั้ง ๖๐ รูปออกไปประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยให้แยกกันไปในทิศทางต่างๆ ให้ ไปรูปเดียว ส่วนพระองค์เองเลือกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม^๙

๒.๑.๔ หลักการเรียนรู้ผู้ฟัง

ผู้เรียนหรือผู้ฟังนั้นมีความสำคัญไม่แตกต่างไปกับเนื้อหาที่เผยแผ่ กล่าวคือผู้สอนต้องรู้จัก แยกแยะผู้เรียนให้ออกว่าในแต่ละคนนั้นมีลักษณะแตกต่างกันอย่างไรบ้างทั้งนี้เพื่อเป็นข้อมูลในการ เตรียมตัวของผู้สอนนั่นเอง ดังนั้นผู้เผยแผ่ควรคำนึงถึงจริต หรือ จริยา ซึ่งเป็นความประพฤติซึ่งหนัก ไปทางใดทางหนึ่งของผู้ฟังตามความแตกต่างระหว่างบุคคล อันได้แก่

๒.๑.๔.๑ รากจริต ผู้มีรากะเป็นความประพฤติปกติ, ประพฤติหนักไปทางรักสวयรักงาม

๒.๑.๔.๑ โทสจริต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ, ประพฤติหนักไปทางใจร้อน หงุดหงิด

๒.๑.๔.๑ โมหจริต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ, ประพฤติหนักไปทางเขลา เหนงซึม เงื่องง งมง่าย

^๘ อัง.ปณจก. (บาลี) ๒๒/๑๕๙/๑๗๔-๑๗๕, อัง.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๙/๒๖๓, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๔.

^๙ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒ - ๔๗/๑๒ - ๔๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒ - ๔๗/๑๘ - ๔๘.

๒.๑.๔.๑ ศรัทธาจริต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติกตติ, ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ซึ่บนานน้อมใจเลื่อมใสโดยง่าย

๒.๑.๔.๑ พุทธิจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติกตติ, ประพฤติหนักไปทางใช้ความคิดพิจารณา

๒.๑.๔.๑ วิตกจริต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติกตติ, ประพฤติหนักไปทางนึกคิดจับจด ฟุ้งซ่าน^{๑๐}

ในระดับความสามารถของการรับรู้หลักธรรมของบุคคล องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พุทธเจ้าทรงพิจารณาว่า “สัตว์ทั้งหลายผู้มีฐลีในตาน้อย มีฐลีในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อนมีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มีอุปมาเหมือนในกอดอุบล ในกอบทุม หรือในกอบุณทริก บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ในน้ำ...เจริญในน้ำอยู่เสมอน้ำ...เจริญในน้ำ ขึ้นพ้นน้ำ ไม่แต่น้ำ”^{๑๑}

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงบุคคลที่มีลักษณะต่างกันไป แล้วเปรียบเทียบกับดอกบัว ๔ ประเภทไว่น่าสนใจยิ่ง ดังที่พระองค์ตรัสไว้ มีดังนี้

๑) อุกษณัตถุญญ (ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน) หมายถึง ผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน แต่พอยกหัวขึ้นขึ้นแสดงเท่านั้น เทียบกับบัวพ้นน้ำ แต่พอรับสัมผัสสรีรมีตะวันก็จะบาน ณ วันนั้น

๒) วิปจิตถุญญ (ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความ) หมายถึง บุคคลผู้สามารถรู้เข้าใจได้ต่อเมื่ออธิบายความพิสดารออกไป เทียบกับบัวปริมน้ำ จักบานต่อวันรุ่งขึ้น

๓) เนยยะ (ผู้ที่พอจะแนะนำได้) หมายถึง บุคคลผู้พอจะหาทางค่อยชี้แจงแนะนำใช้วิธีการยกย่องให้เข้าใจได้ต่อไป เทียบกับบัวงามใต้พื้นน้ำ จักบานในวันต่อๆ ไป

๔) ปทปรมะ (ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบท คือ พยัญชนะ) หมายถึง บุคคลผู้อุปปัญญามีดวงตามืดมิด ยังไม่อาจบรรลุคุณวิเศษในชาตินี้ได้ เทียบกับบัวจมใต้น้ำ จักเป็นรักษาแห่งปลาและเต่า^{๑๒}

สรุปได้ว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลลักษณะอาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนคือทรงแสดงธรรมด้วยความรู้ยิ่ง ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล และทรงแสดงธรรมให้เห็นจริงซึ่งคุณสมบัติของนักเผยแผ่ต้องมีลักษณะคุณสมบัติซึ่งเป็นองค์ของกัลยาณมิตร ๗ ประการ คือ เป็นที่รักเป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ เป็นที่ยกย่องในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญา เป็นนักพูด เป็นผู้

^{๑๐} ชุม.ม.(บาลี) ๒๘/๓๒๗/๔๓๕, ชุม.ม.(ไทย) ๒๙/๔๒๙, ๕๔๕-๕๔๖, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมสโปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๔.

^{๑๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๙/๑๔.

^{๑๒} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒.

อดทนต่อถ้อยคำ เป็นผู้พูดด้วยถ้อยคำลึกซึ้งได้ และไม่ชักนำในอฐานะ คือไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล ในส่วนของลีลาการเผยแผ่ทรงใช้รูปแบบการสอน ๔ ประการ ได้แก่ อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง ชักจูงใจให้เห็นจริงด้วย เร้าใจให้แก่วาทะกถาบังเกิดกำลังใจปลุก ชโลมใจให้เข้มแข็ง ร่าเริง เบิกบาน ในหลักการเผยแผ่ผู้แสดงธรรมแก่ผู้อื่นพึงตั้งธรรม ๕ อย่างคือกล่าวความไปตามลำดับ ชี้แจงยกเหตุผล มาแสดงให้เข้าใจ แสดงธรรมด้วยอาศัยเมตตา ไม่แสดงธรรมด้วยเห็นแก่อาภิส แสดงธรรมไม่กระทบ ตนและผู้อื่น และในหลักการเรียนรู้ผู้ฟังผู้เผยแผ่ควรคำนึงถึงจริตในแต่ละคนนั้นมีลักษณะแตกต่างกัน

๒.๑.๕ วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล

การประกาศหลักธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าได้เริ่มขึ้นแล้ว ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล โดยสรุปเป็นภาพรวมได้ ๑๐ วิธีคือ

๒.๑.๕.๑ วิธีการเข้าหาทางผู้นำทางสังคม

ภายหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้ได้ออกประกาศพระพุทธศาสนาโดยเริ่มต้นที่ผู้นำศาสนาด้วยการเสด็จไปโปรดพราหมณ์ปัญจวัคคีย์ผู้คงแก่เรียนมีจิตใจที่มุ่งมั่นเต็มเปี่ยมด้วยความปรารถนาว่าจักได้บรรลุธรรมตามพระพุทธองค์จนกระทั่งประสบผลสำเร็จ หลังจากนั้นเสด็จไปโปรดชฎิลสามพี่น้องซึ่งมีบริวาร ๑,๐๐๐ คน โดยชฎิลสามพี่น้องนี้เป็นเจ้าลัทธิใหญ่ที่นิยมการบูชาไฟและเป็นที่เคารพนับถือของพระเจ้าพิมพิสารและประชาชนชาวแคว้นมคธเป็นอย่างมาก พระองค์ทรงแสดงธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตรและแสดงปาฏิหาริย์เพื่อให้ชฎิลกลุ่มนี้เข้ามานับถือพระพุทธศาสนาจนประสบความสำเร็จ ได้บรรลุธรรมและอุปสมบทเป็นภิกษุทั้งหมด^{๑๓} ต่อจากนั้นพระองค์เสด็จไปหาเจ้าเมือง คือพระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระราชแห่งแคว้นมคธและข้าทาสบริวารพระเจ้าพิมพิสารและข้าราชบริพารพอเห็นว่าชฎิลสามพี่น้องที่ตนนับถือได้ประกาศตนเป็นสาวกของพระพุทธองค์แล้วก็คลายทิฐิมานะและน้อมใจฟังพระธรรมเทศนาด้วยความเคารพ ในที่สุดก็ได้ดวงตาเห็นธรรมและหันมานับถือพระพุทธศาสนา ต่อมาพระเจ้าพิมพิสารได้ถวายวัดเวฬุวันแด่พระสงฆ์โดยมีพระพุทธองค์ทรงเป็นประมุข^{๑๔}

วิธีการเผยแผ่ธรรมะโดยการเข้าหาหัวหน้าผู้เป็นผู้นำทางสังคม นับเป็นวิธีการที่มีความชาญฉลาดและแยบยลในตัวอย่างมาก เหมือนกับยิงปืนนัดเดียวได้นกทั้งฝูง เพราะผู้นำต่างมีบทบาทและอิทธิพลต่อสังคมอย่างยิ่งทั้งเป็นผู้ที่มีพวกพ้องและบริวารมาก เมื่อคนเหล่านั้นนับถือศาสนาใด ผู้คนในสังคมนั้นก็มักจะหันมานับถือตามไปด้วย จะเห็นได้ว่าในช่วงแรกของการเผยแผ่ธรรมะนั้นพระพุทธองค์ทรงใช้วิธีการนี้มาโดยตลอด ทำให้พระพุทธศาสนาเป็นที่รู้จักมีประชาชนให้ความเลื่อมใสศรัทธาเข้ามานับถืออย่างมากมานับได้ว่าเป็นพระปรีชาสามารถของพระพุทธองค์และพระสาวกทั้งหลายด้วย

^{๑๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒ - ๕๔/๑๒ - ๕๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒-๕๔/๑๘-๖๕.

^{๑๔} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒ - ๕๔/๔๖ - ๕๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒ - ๕๔/ ๑๘ - ๖๕.

๒.๑.๕.๒ วิธีการปฏิบัติหลักคำสอนและหลักความเชื่อของลัทธิศาสนาดั้งเดิม

พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติทางสังคมชนชั้นที่ชาวชมพูทวีปยึดถือมานาน เช่น ศาสนาพราหมณ์มีข้อบัญญัติทางสังคมหลายด้าน เช่น เรื่องวรรณะ ที่กำหนดให้แต่ละวรรณะมีความแตกต่างกันอย่างเด่นชัด มีการกำหนดให้แต่ละวรรณะยึดถือและปฏิบัติอยู่ในวรรณะของตนเองมิให้สมาคมกับวรรณะอื่นๆ โดยเฉพาะวรรณะศูทรที่ไม่สามารถมีสิทธิ์ในสังคม กำหนดให้วรรณะพราหมณ์เป็นวรรณะประเสริฐสูงสุด อันถือได้ว่าเป็นการถือครองสิทธิ์ของวรรณะนั้นๆ พระองค์ตรัสปฏิเสธแนวคิดดังกล่าวอย่างสิ้นเชิงและทรงสอนว่า “บุคคลเป็นพราหมณ์เพราะชาติตระกูลก็หาไม่ หรือไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติตระกูลก็หาไม่ บุคคลเป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรมหรือไม่เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม”^{๑๕} หมายความว่าคนดี หรือชั่วมิใช่ชาติตระกูลแต่ขึ้นอยู่กับกรกระทำของผู้นั้น หากทำดีก็เป็นคนดีและหากทำชั่วก็เป็นคนชั่ว

นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงปฏิเสธทางสุดโต่ง ๒ ทางได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค คือการหมกมุ่นในกามสุข กับอัตตกิลมณานุโยค คือการทรมานตนเอง พระองค์ทรงเคยปฏิบัติเช่นนั้นมาก่อนแล้วทรงยืนยันว่าเป็นหนทางที่ผิดไม่ใช่หนทางที่จะนำสัตว์โลกไปสู่ทางบรรลุมรรคได้ ทรงแนะนำให้ดำเนินในทางสายกลางอันได้แก่ มรรคมิถุน ๘ หรือมัชฌิมาปฏิปทา เป็นทางปฏิบัติที่ไม่เข้มงวดและไม่หละหลวมเกินไปทรงถือว่าเป็นแนวทางที่ถูกต้องและเหมาะสมที่สุด^{๑๖}

๒.๑.๕.๓ วิธีการปฏิรูป

พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมาท่ามกลางกระแสวัฒนธรรมและลัทธิต่างๆ โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์จึงทำให้พระพุทธเจ้าต้องมีความเกี่ยวข้องกับถ้อยคำทางศาสนา ด้วยมีความมุ่งมั่นที่จะประกาศพระพุทธศาสนาให้มีความมั่นคงอย่างรวดเร็ว จึงไม่ทรงหักล้างคำสอนหรือถ้อยคำของศาสนาอื่นอย่างทันที แต่พยายามให้กลมกลืนกันไปเรื่อยๆ จนกลายเป็นการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่รู้ตัวหรือบางทีก็ใช้วิธีการโอนอ่อนผ่อนตาม คำสอนใดถูกต้องดีงามพระองค์ก็ทรงรับรองว่าถูกต้องดีงามเป็นของสากลโดยธรรมชาติ คำสอนของศาสนาพราหมณ์มีอยู่อย่างไรพระองค์ก็ไม่ทรงหักล้าง แต่จะทรงปฏิรูปใหม่นำมาใช้ในทางพระพุทธศาสนาเช่น คำว่า พรหม ทางศาสนาพราหมณ์หมายถึง ผู้สร้างโลก แต่พระองค์ทรงเอามาใช้ในความหมายใหม่ หมายถึงมารดาบิดา^{๑๗} คำสอนใดที่มีความขัดแย้งกับพระพุทธศาสนาทรงชี้แจงแถลงให้เห็นว่าการปฏิบัติเช่นนั้นไม่ใช่แก่นสารพร้อมทั้งแนะนำแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องให้ เช่น การบูชาัยญ ในคำสอนเดิมหมายถึงการฆ่าสัตว์บูชาัยญแต่พระองค์ทรงสอนในความหมายใหม่ หมายถึงการบูชามารดาบิดา สมณพราหมณ์ เป็นต้น^{๑๘}

^{๑๕} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๖๐/๔๕๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๑.

^{๑๖} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓-๑๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐ - ๒๕.

^{๑๗} อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๖๓/๘๐, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗ - ๑๐๘.

^{๑๘} อง.สตุตถก. (บาลี) ๒๓/๔๗/๓๖ - ๔๐, อง.สตุตถก. (ไทย) ๒๓/๔๗/๗๐ - ๗๔.

๒.๑.๕.๔ วิธีการเสนอหลักคำสอนที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา

วิธีการนี้เป็นวิธีที่สืบเนื่องมาจากวิธีการดังกล่าวแล้วข้างต้นนั้น กล่าวคือเมื่อทรงอธิบายชี้แจงถึงส่วนดีส่วนบกพร่องของศาสนาพราหมณ์แล้ว ได้เสนอหลักการใหม่ที่เป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาแล้วๆ ขึ้นแทนที่และเผยแผ่หลักคำสอนที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาแก่ประชาชนเพื่อให้เข้าใจถึงธรรมชาติแท้จริงของมนุษย์และสรรพสิ่ง หลักธรรมที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ได้แก่ ไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์ คือความเป็นของไม่เที่ยงความเป็นทุกข์ และความเป็นของไม่ใช่ตัวตน ความไม่คงที่แน่นอนของสรรพสิ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัยกันเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปตามกาลเวลาที่ผ่านไป^{๑๙} และหลักอริยสัจ ๔ ถือได้ว่าเป็นหลักหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่สำคัญครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา กุศลธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนารวมอยู่ในอริยสัจทั้งสิ้น พระพุทธองค์ทรงบรรจุธรรมก็ด้วยหลักธรรมข้อนี้ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเกิดขึ้นและดับไปอย่างมีเหตุปัจจัย เป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงนำมาแสดงเพื่อโปรดสัตว์มากที่สุด^{๒๐}

๒.๑.๕.๕ วิธีการเยี่ยมเยียนตามบ้าน

เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ตลอดการเผยแผ่ธรรมะ ทรงแผ่ข่ายคือพระญาณของพระองค์เพื่อสำรวจดูในยาสัตว์ที่มีอุปนิสัยแก่กล้าพอที่จะบรรจุธรรมแล้วเสด็จไปเทศนาโปรดถึงบ้าน อันเป็นพระกรณียกิจประจำวันของพระองค์อีกประการหนึ่งด้วยเช่นกัน ผู้ที่ได้รับการเทศนาโปรดเช่นนี้มักจะได้อบรมธรรมอยู่เสมอ เรียกว่าพุทธกิจ ๕ ประการของพระพุทธเจ้าได้แก่ เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาต เวลาสายทรงแสดงธรรม เวลาค่ำประทานโอวาท กลางคืนตอบปัญหาเทวดา และเวลาจวนสว่างตรวจดูสรรพสัตว์ผู้ที่สมควรและยังไม่สมควรตรัสรู้^{๒๑}

๒.๑.๕.๖ วิธีการบริการชุมชน

วิธีการนี้เป็นการเผยแผ่เชิงรุกซึ่งได้ผลมากที่สุดอีกวิธีหนึ่ง พระพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลายจะเข้าไปมีส่วนร่วมด้วยสังคมอยู่เนืองๆ เพื่อให้เกิดความคุ้นเคยและความเข้าใจอันดีระหว่างชาวบ้านและพระสงฆ์ เช่นการเข้าไปสงเคราะห์ประชาชนในภูมิกันตสูตร พระองค์ได้ทรงเข้าไปช่วยเหลือชาวบ้านโดยวิธีแก้ปัญหามาตรับการจตุรระบบเศรษฐกิจให้ประชาชนอยู่ดีกินดีมีความสุขในสังคม^{๒๒}

^{๑๙} อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๓๗/๒๗๘ – ๒๗๙, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๒๐} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓ – ๑๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐ – ๒๕.

^{๒๑} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๖๑/๔๐, ตูรายละเอียดยใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธวิธีการสอน, (กรุงเทพมหานคร :บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๒๘ – ๒๙.

^{๒๒} ที.สี. (บาลี) ๙/๓๒๓ – ๓๕๘/๑๒๗ – ๑๕๐, ที.สี. (ไทย) ๙/๓๒๓ – ๓๕๘/๑๒๓ – ๑๕๐.

๒.๑.๕.๗ วิธีการใช้ปาฏิหาริย์

เป็นวิธีการเผยแผ่ที่ใช้ความสามารถพิเศษเข้ามาช่วยโดยมีจุดประสงค์เพื่อปราบปรามคนที่แสดงอาการกระด้างกระเดื่องไม่ยอมรับนับถือหรืออยากลงดีให้สิ้นพยุศ การแสดงปาฏิหาริย์นี้ไม่นิยมใช้นักเพราะทรงเล็งเห็นว่าการแสดงฤทธิ์นั้นมีทั้งแง่ดีและไม่ดีในตัวเอง คือผู้ที่มิศรัทธาเลื่อมใสก็ยิ่งยกย่องส่งเสริมมากขึ้น ส่วนผู้ที่ไม่เลื่อมใสอาจจะดูหมิ่นว่าการแสดงปาฏิหาริย์แบบนี้ไม่เห็นแปลกอะไรเพราะคนที่เรียนวิชา“คันทาริ”^{๒๓}ก็สามารถทำได้เช่นเดียวกัน และตรัสว่า “เราเล็งเห็นโทษในอิทธิปาฏิหาริย์อย่างนี้จึงอึดอัดระอาเกลียดการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์”^{๒๔} แต่วิธีการที่ทรงโปรดและใช้อยู่เสมอคืออนุสาสนีปาฏิหาริย์ คือการสอนอย่างธรรมดา อธิบายชี้แจงโต้ตอบกันไปมาโดยไม่ต้องมีการใช้ฤทธิ์เดชเข้ามาช่วยเป็นวิธีที่ทำให้คนเข้าถึงสัจธรรมได้ตามพุทธประสงค์และมีความมั่นคงยืนยาวมาถึงปัจจุบัน^{๒๕}

๒.๑.๕.๘ วิธีการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น

เป็นวิธีการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่นเพื่อเป็นการเผยแผ่ให้ง่ายมากขึ้นทำให้ผู้ฟังเกิดความรู้สึกว่าผู้เผยแผ่เป็นเสมือนญาติของตนเองจึงเกิดความเต็มใจที่จะรับฟังพระธรรมเทศนาแต่พระพุทธเจ้าทรงห้ามยกพุทธพจน์ขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต และทรงปรับอาบัติทุกกฎแก่พระภิกษุผู้แสดงพุทธพจน์เป็นภาษาสันสกฤต^{๒๖} ทรงอนุญาตในการแสดงธรรมด้วยภาษาของตนเอง เพราะเป็นภาษาสามัญที่ประชาชนจำนวนมากสามารถเข้าใจได้ เป็นการเปิดโอกาสให้มวลชนทุกระดับชั้นได้มีโอกาสเข้ามาเลื่อมใสศรัทธา พระพุทธศาสนาจึงแพร่หลายไปสู่มวลชนอย่างรวดเร็วทั้งเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนทุกระดับชั้นได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึงกัน ตรงกันข้ามกับศาสนาพราหมณ์ที่จำกัดสิทธิการศึกษาทั้งยังใช้ภาษาสันสกฤตซึ่งถือได้ว่าเป็นภาษาต้องห้ามสำหรับคนบางวรรณะ เช่นวรรณะศุทรในการสั่งสอนอีกด้วย

๒.๑.๕.๙ วิธีการเผยแผ่ด้วยบุคลิกภาพ

บุคลิกภาพที่นับได้ว่าเป็นองค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่งของนักเผยแผ่ นอกเหนือจากคุณสมบัติด้านคุณธรรม เพราะบุคลิกภาพที่สง่างามน่ามองน่าเลื่อมใสย่อมเป็นเหตุนำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่ผู้พบเห็นได้ พระพุทธองค์ทรงมีพระวรกายที่สง่างามประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ดังมีจังกิพราหมณ์ชมว่า “พระสมณโคดมมีพระรูปร่าง น่าดู น่าเลื่อมใส มีพระฉวีวรรณผุดผ่องยิ่งนักดุจพรหม มีพระวรกายดุจพรหมโอกาสที่จะพบเห็นยากนัก”^{๒๗} การเผยแผ่พระพุทธศาสนานอกจากมี

^{๒๓} วิชาเกี่ยวกับการแสดงฤทธิ์หรือปาฏิหาริย์ต่างๆ แสดงโดยฤษีคันทาริ

^{๒๔} ที.สี. (บาลี) ๙/๔๘๔/๒๑๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๔/๒๑๕.

^{๒๕} ที.สี. (บาลี) ๙/๔๘๖/๒๑๘, ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๖/๒๑๖.

^{๒๖} วิ.จู. (บาลี) ๗/๒๘๕/๔๖, วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๘๕/๗๑.

^{๒๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๒๕/๔๑๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒๕/๕๓๔.

ความรู้ความสามารถในการเผยแผ่แล้ว บุคลิกภาพของนักเผยแผ่ก็เป็นสิ่งหนึ่งที่สร้างความศรัทธาให้เกิดขึ้นได้ เพราะนักเผยแผ่ที่ดีนั้นแม้จะไม่ออกปากพูดก็สามารถเผยแผ่พุทธธรรมได้โดยบุคลิกลักษณะที่ดึงดูดความสนใจแห่งจิตใจให้เกิดศรัทธาแก่ผู้ที่พบเห็น

๒.๑.๕.๑๐ วิธีการสนทนา การบรรยายและตอบปัญหา^{๒๘}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ยกวิธีสอนของพระพุทธเจ้าไว้มีหลายแบบหลายอย่าง ซึ่งผู้วิจัยจะยกมาเพียง ๓ หัวข้อที่น่าสนใจหรือพบบ่อยได้แก่วิธีต่อไปนี้

๑) **แบบสากัจฉา หรือสนทนา** วิธีนี้น่าจะเป็นวิธีที่ทรงใช้บ่อย ไม่น้อยกว่าวิธีใดๆ โดยเฉพาะเมื่อมีผู้มาเฝ้าหรือพบกันยังไม่ได้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ยังไม่รู้ไม่เข้าใจหลักธรรม ในการสนทนาพระพุทธเจ้ามักจะทรงเป็นฝ่ายถามนำคู่สนทนาเข้าสู่ความเข้าใจธรรมและความเลื่อมใสศรัทธาในที่สุด แม้ในหมู่พระสาวกพระองค์ก็ทรงใช้วิธีนี้ไม่น้อยและทรงส่งเสริมให้สาวกสนทนาธรรมกัน อย่างในมงคลสูตรว่า “กาเลน ธมมสากัจฉา เอตมมงฺคละมุตฺตมํ การสนทนาธรรมตามกาล เป็นมงคลอันอุดม”

๒) **แบบบรรยาย** วิธีสอนแบบนี้จะทรงใช้ในที่ประชุมใหญ่ในการแสดงธรรมประจำวันซึ่งมีประชาชน หรือพระสงฆ์จำนวนมาก และส่วนมากเป็นผู้มีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจ กับมีความเลื่อมใสศรัทธาอยู่แล้ว มาฟังเพื่อหาความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติม และหาความสงบสุขทางจิตใจ นับได้ว่าเป็นคนประเภทและระดับใกล้เคียงกันพอที่จะใช้วิธีบรรยายอันเป็นแบบกว้างๆ ได้ลักษณะพิเศษของพุทธวิธีสอนแบบนี้ที่พบในคัมภีร์บอกว่าทุกคนที่ฟังพระองค์แสดงธรรมอยู่ในที่ประชุมนั้นแต่ละคนจะรู้สึกว่พระพุทธเจ้าตรัสอยู่กับตัวเองโดยเฉพาะซึ่งนับว่าเป็นความสามารถอัศจรรย์อีกอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า

๓) **แบบตอบปัญหา** ผู้ที่มาถามปัญหานั้นนอกจากผู้ที่มีความสงสัยข้องใจในข้อธรรมต่างๆ แล้วโดยมากเป็นผู้นับถือลัทธิศาสนาอื่น บ้างก็มาถามเพื่อต้องการรู้คำสอนทางฝ่ายพระพุทธศาสนา หรือเทียบเคียงกับคำสอนในลัทธิของตน บ้างก็มาถามเพื่อลองภูมิ บ้างก็เตรียมมาถามเพื่อข่มปราบให้จนหรือให้ได้รับความอับอาย ในการตอบพระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหาและใช้วิธีตอบให้เหมาะสม

สรุปได้ว่า วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าใช้วิธีเผยแผ่ใน ๑๐ วิธีคือ ประการแรกวิธีการเข้าหาทางผู้นำทางสังคม เป็นวิธีการที่มีความชาญฉลาดและแยบยลในตัวอย่างมาก เหมือนกับยิงปืนนัดเดียวได้นกทั้งฝูง ประการที่สองปฎิวัติหลักคำสอนและหลักความเชื่อของลัทธิศาสนาดั้งเดิมทรงแนะนำให้ดำเนินในทางสายกลางอันได้แก่มรรคมีองค์ ๘ หรือ

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) “พุทธวิธีในการสอน” (สำนักพิมพ์เบ็ญมาน, ๒๕๔๒), หน้า ๔๗ – ๔๘.

มัชฌิมาปฏิปทา เป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้องและเหมาะสมที่สุด ประการที่สามปฏิรูปไม่ทรงหักล้างคำสอนหรือถ้อยคำของศาสนาอื่นอย่างทันที แต่พยายามให้กลมกลืนกันไปเรื่อยๆ จนกลายเป็นการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่รู้ตัว ประการที่สี่วิธีการเสนอหลักคำสอนที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ได้แก่ ไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะ หลักอริยสัจ ๔ ประการที่ทำให้วิธีการเยี่ยมเยียนตามบ้าน เรียกว่าพุทฺธกิจ ๕ ประการที่หกวิธีการบริการชุมชนเพื่อให้เกิดความคุ้นเคยและความเข้าใจอันดีระหว่างชาวบ้านและพระสงฆ์ ประการที่เจ็ดวิธีการใช้ปาฏิหาริย์แต่วิธีการที่ทรงโปรดและใช้อยู่เสมอคืออนุสาสนีปาฏิหาริย์ คือการสอนอย่างธรรมดา อธิบายชี้แจงโต้ตอบกันไปมาโดยไม่ต้องมีการใช้ฤทธิ์เดช ประการที่แปดวิธีการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นวิธีการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่นเพื่อเป็นการเผยแผ่ให้ง่ายมากขึ้นทำให้ผู้ฟังเกิดความรู้สึกว่าผู้เผยแผ่เป็นเสมือนญาติทรงอนุญาติในการแสดงธรรมด้วยภาษาของตนเอง ประการที่เก้าวิธีการเผยแผ่ด้วยบุคลิกภาพ พระพุทธองค์ทรงมีพระวรกายที่สง่างามประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ดังนั้นนักเผยแผ่ที่ดั้นนั้นเพียงแต่ปรากฏบุคลิกลักษณะที่งดงามก็ยิ่งความผ่องใสแห่งจิตใจให้เกิดศรัทธาแก่ผู้ที่พบเห็นและประการสุดท้ายวิธีการสนทนา การบรรยายและตอบปัญหา โดยการสนทนาจะเป็นวิธีที่ทรงใช้บ่อย

๒.๒ กลวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบต่างๆ

การเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้นในหลักพุทฺธวิธีการสอนพระพุทธเจ้าจะทรงใช้กลวิธีและอุบายในการสอน ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ การยกอุทาหรณ์และเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบายและการเล่านิทานประกอบการสอน ช่วยให้เข้าใจความได้ง่ายและชัดเจนช่วยให้จำได้แม่นยำเห็นจริงและเกิดความเพลิดเพลินทำให้การเรียนการสอนมีรสยิ่งขึ้น เช่น เมื่อจะอธิบายให้เห็นว่าบุคคลควรพูดแต่คำที่น่าพอใจไม่ควรพูดคำไม่น่าพอใจ แม้แต่สัตว์อื่นเขาก็ชอบคำพูดที่น่าพอใจเช่นกัน ก็เล่านิทานชาดกเรื่องโคณันทวิศาล^{๒๙} เป็นต้น พระพุทธเจ้าทรงใช้อุทาหรณ์และนิทานประกอบการสอนมากมายจะเห็นได้จากในคัมภีร์ต่างๆ มีอุทาหรณ์และนิทานปรากฏอยู่ทั่วไปโดยเฉพาะคัมภีร์ชาดก

๒.๒.๒ การเปรียบเทียบกับข้ออุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยากปรากฏความหมายเด่นชัดออกมาและเข้าใจง่ายขึ้นโดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรมเปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรมหรือแม้เปรียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้ความหนักแน่นเข้า เช่น

^{๒๙} พุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๒๘/๑๒.

๑) กลิ่นดอกไม้ลอยไปทวนลมไม่ได้ กลิ่นจันทน์ กลิ่นกฤษณาหรือกลิ่นกระลำพักก็ลอยไปทวนลมไม่ได้ ส่วนกลิ่นของสัตบุรุษ ลอยไปทวนลมได้ กลิ่นศีลยอติเยียมกว่ากลิ่นหอมเหล่านี้ คือ กลิ่นจันทน์ กลิ่นกฤษณา กลิ่นดอกกุบล และกลิ่นดอกมะลิ^{๓๐}

๒) ตัณหาย่อมเจริญแก่มนุษย์ผู้ประพฤติประมาท เหมือนเถาย่านทรายเจริญในป่า เขาย่อมเร่ร้อนไปมาเหมือนนารที่ตองการผลไม้เที่ยวเร่ร้อนไปมาในป่า ฉะนั้น^{๓๑}

๒.๒.๓ ใช้อุปกรณ์การสอน ในสมัยพุทธกาลย่อมไม่มีอุปกรณ์การสอนชนิดต่างๆ ที่จัดทำขึ้นไว้เพื่อการสอนโดยเฉพาะเหมือนสมัยปัจจุบัน เพราะยังไม่มีการจัดการศึกษาเป็นระบบขึ้นมาอย่างกว้างขวางหากจะใช้อุปกรณ์บ้างก็คงต้องอาศัยวัตถุสิ่งของที่มีในธรรมชาติหรือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ผู้คนใช้กันอยู่ อย่างไรก็ตามก็มีตัวอย่างที่ทรงใช้อุปกรณ์การสอนเหมือนกันโดยทรงใช้เครื่องมืออยู่ในกรณีสอนผู้เรียนที่มีอายุน้อยๆ ซึ่งเข้าใจจากวัตถุได้ง่ายกว่านามธรรม บางทีก็ทรงใช้วิธีทายปัญหาซึ่งช่วยให้ความรู้สึกสนุกสำหรับเด็กดังปรากฏในสามเณรปัญหา ความว่า “อะไรชื่อว่าหนึ่ง...อะไรชื่อว่าสอง...อะไรชื่อว่าสาม...อะไรชื่อว่าสี่”^{๓๒}

๒.๒.๔ ทำให้ดูเป็นตัวอย่าง วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะในทางจริยธรรมคือการทำเป็นตัวอย่างซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู แต่ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำนั้นทรงเป็นแบบอย่างผู้นำที่ดี การสอนโดยทำเป็นตัวอย่างก็คือพระจริยาวัตรอันดีงามที่เป็นอยู่โดยปกติ แต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวเฉพาะก็มีดังเช่น “คราวหนึ่งพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระอานนท์ตามเสด็จขณะเสด็จไปตามเสนาสนะที่อยู่ของพระสงฆ์ได้ทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคท้องร่วงนอนจมกองมูลและคูของตนไม่มีผู้พยาบาลดูแลจึงเสด็จเข้าไปหาจัดการทำความสะอาดให้นอนโดยเรียบร้อยเสร็จแล้วจึงทรงประชุมสงฆ์ทรงสอบถามเรื่องนั้นและตรัสตอนหนึ่งว่า “ภิกษุทั้งหลายพวกเธอไม่มีมารดาไม่มีบิดาผู้คอยพยาบาล ภิกษุทั้งหลายถ้าพวกเธอไม่พยาบาลกันเองใครเล่าจะคอยพยาบาลพวกเธอ ภิกษุทั้งหลาย ผู้จะพยาบาลเราก็จงพยาบาลภิกษุใช้เถิด”^{๓๓}

๒.๒.๕ การเล่นเกมเล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่ การเล่นเกมและเล่นคำ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณ ข้อนี้ก็เป็นการเล่นแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าที่มีรอบไปทุกด้าน เมื่อผู้ใดทูลถามมาเป็นคำร้อยกรองพระองค์ก็ทรงตอบเป็นคำร้อยกรองไปทันทีทำนองกลอนสด บางทีเขาทูลถามหรือกล่าวข้อความโดยใช้คำที่มีความหมาย

^{๓๐} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕๔-๕๕/๔๓-๔๔.

^{๓๑} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๕๔-๕๕/๔๓-๔๔.

^{๓๒} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔/๕.

^{๓๓} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๒๔/๒๔๐.

ไปในทางไม่ดั่งามพระองค์ก็ตรัสตอบไปด้วยคำพูดเดียวกันนั้นเองแต่เป็นคำพูดในความหมายที่ต่างออกไปเป็นฝ่ายดั่งาม คำสนทนาได้ตอบแบบนี้มีรสอยู่แต่ในภาษาเดิมแปลออกสู่ภาษาอื่นย่อมเสียรสเสียความหมาย บางครั้งผู้มาเฝ้าบริภาษพระองค์ด้วยคำพูดต่างๆ ที่รุนแรงยิ่งพระองค์ยอมรับคำบริภาษเหล่านั้นทั้งหมด แล้วทรงแปลความหมายอธิบายเสียใหม่ให้เป็นเรื่องดั่งามเช่น กรณีของเวรัญชพราหมณ์และสีหเสนาบดีผู้รับแผนมาจากนิครนถ์นาฏบุตร

๒.๒.๖ อุบายเลือกคนและการปฏิบัติรายบุคคล การเลือกคนเป็นอุบายสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาระยะเริ่มแรกประดิษฐานพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงดำเนินพุทธกิจด้วยพระพุทธโบายที่ได้ผลดียิ่งยิ่งในการสั่งสอนแสดงธรรมก็เช่นกันทรงมักเริ่มต้นด้วยบุคคลที่เป็นพระมหากษัตริย์หรือประมุขของประเทศ อีกทั้งผู้นำของลัทธิต่างๆ ทำให้การประกาศพระศาสนาของพระองค์นั้นได้ประสบผลสำเร็จอย่างยิ่งและรวดเร็ว อีกทั้งเป็นการยืนยันพระปรีชาสามารถของพระองค์เป็นอย่างดีด้วย

๒.๒.๗ การรู้จักจังหวะและโอกาส วิธีสอนนี้เช่นผู้เรียนยังไม่พร้อมยังไม่เกิดปริปากะแห่งอินทรีย์หรือญาณผู้สอนต้องมีความอดทนไม่ชิงหักหาญหรือดั่งตันทำ แต่ต้องตื่นตัวอยู่เสมอเมื่อถึงจังหวะและโอกาสก็ต้องมีความฉับไวที่จะจับมาใช้ให้เป็นประโยชน์ไม่ปล่อยให้ผ่านเลยไปดั่งตัวอย่างเช่น ในระยะเริ่มแรกประกาศพระพุทธศาสนา ณ วันมาฆปุรณมี หลังตรัสรู้ ๓ เดือนเมื่อประทับอยู่ ณ เวฬุวัน พระสงฆ์สาวกมาประชุมพร้อมกัน ณ ที่นั้นและเป็นโอกาสเหมาะพระองค์ก็ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ เป็นการใช้จังหวะและโอกาสให้เกิดประโยชน์

๒.๒.๘ ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอัตรา ตัดต้นหามานะทิสฺสเสียให้น้อยที่สุดก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ สุดแต่จะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุดก็จะทำในทางนั้นไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ ไม่กลัวจะถูกรู้สึกว่าแพ้ บางคราวเมื่อสมควรก็ยอมรับให้ผู้เรียนรู้สึกว่าเขาเก่ง บางคราวสมควรชมก็ชม โอนอ่อนผ่อนตามก็ยอมตาม สมควรขัดก็ขัด สมควรคล้อยก็คล้อย สมควรปลอบก็ปลอบ ดังพระดำรัสว่า “เราฝึกผู้ที่ควรฝึกได้ด้วยวิธีแบบสุภาพบ้างวิธีแบบรุนแรงบ้าง”^{๓๔}

๒.๒.๙ ลงโทษและการให้รางวัล มีคำสรรเสริญพระพุทธคุณที่ยกมาแสดงข้างต้นว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงฝึกอบรมชุมชนได้ดีถึงเพียงนี้โดยไม่ต้องใช้อาชาญา” แสดงว่าการใช้อำนาจลงโทษไม่ใช่วิธีการฝึกคนของพระพุทธเจ้า อย่างไรก็ตามการลงโทษน่าจะมีอยู่แบบหนึ่งหมายถึงการลงโทษตนเองซึ่งมีทั้งในทางธรรมและวินัย ในทางวินัยถือว่ามิชอบปฏิบัติความประพฤติอยู่แล้วและบทบัญญัติเหล่านี้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ด้วยความเห็นชอบแห่งสงฆ์ ส่วนในทางธรรมภิกษุที่

^{๓๔} งาม.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๗๐.

เหลือขอคือว่ายากสอนยากจริงๆ สอนไม่ได้จริงๆ ก็จะกลายถูกเพื่อนพรหมจารีและเพื่อนภิกษุถือว่าเป็นผู้ที่ไม่ควรว่ากล่าวสั่งสอนและตักเตือน ไม่มีใครคบค้าสมาคมด้วยไม่ว่าทางธรรมหรือวินัย โดยวิธีนี้ซึ่งถือเป็นบทลงโทษที่รุนแรงที่สุด ส่วนการให้รางวัลทรงใช้การชมเชยยกย่องแต่ก็เป็นในรูปแบบการยอมรับคุณความดีของผู้้นั้นคือกล่าวชมโดยธรรมให้เขามั่นใจในการทำความดี

๒.๒.๑๐ กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นบางครั้งคราวย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าย่อมอาศัยปัญญา คือความสามารถในการประยุกต์หลักวิธีการและกลวิธีต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสมเป็นเรื่องเฉพาะครั้งเฉพาะคราวไป อย่างไรก็ตามการได้เห็นตัวอย่างการแก้ปัญหาเช่นนี้ อาจช่วยให้เกิดความเข้าใจในแนวทางที่จะนำไปใช้ปฏิบัติได้บ้าง การประกาศพระศาสนาพระพุทธเจ้าก็ทรงประสบปัญหาเฉพาะหน้าอยู่ตลอดเวลาและทรงแก้ไขสำเร็จไปในรูปแบบต่างๆ กัน ดังเช่นที่ปรากฏในธัมมชรรีสูตร อภิสิทฺฐสูตร สุนทริกสูตรและกลสิสูตร เป็นต้น

สรุปได้ว่า พระพุทธเจ้าจะทรงใช้กลวิธีและอุบายในการสอน ดังต่อไปนี้ การยกอุทาหรณ์และเล่านิทานประกอบ การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา การใช้อุปการณการสอน การทำให้ดูเป็นตัวอย่าง การเล่นภาษาเล่นคำ การอุบายเลือกคนและการปฏิบัติรายบุคคล การรู้จักจังหวะและโอกาส ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ลงโทษและการให้รางวัล และกลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นบางครั้งคราวย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้า เทคนิคการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้านั้นเป็นต้นตำหรับหลักการนิเทศศาสตร์กล่าวคือ จะทรงตั้งจุดมุ่งหมายในการสอนว่าทรงกำหนดจุดมุ่งหมายแต่ละครั้งเพื่ออะไร แล้วก็ทรงเตรียมเนื้อหาหรือเรื่องที่จะสอนไปตามลำดับความยากง่ายไปพร้อมๆ กันและทรงคำนึงถึงตัวผู้รับการสอนหรือผู้รับสารด้วยว่าเขาจะสามารถเข้าใจและจะนำไปใช้ประโยชน์อย่างไรซึ่งจะทำให้เกิดความรู้สึกรักเรียนรู้อย่างสนใจเอาใจใส่มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะเทคนิคและวิธีสอนก็ทรงมีไว้หลายรูปแบบ และวิธีการดังกล่าวก็ทำให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าในขณะนั้นมีบุคคลทุกชั้นวรรณะเลื่อมใสศรัทธาจนทำให้เกิดการอุปสมบทตาม และสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์เป็นจำนวนมาก

๒.๓ ภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

เป็นที่ประจักษ์ว่าภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้ในการเผยแผ่ธรรมะ คือภาษามคธ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่าภาษาบาลี โดยเฉพาะฝ่ายเถรวาทได้ยึดภาษานี้เป็นหลักในการศึกษาคำว่าพระพุทธพจน์เพราะเชื่อว่าน่าเชื่อถือที่สุด นอกจากนั้นยังมีภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นภาษาพวกราชบัณฑิตที่มีอิทธิพลอยู่ในยุคนั้น พระพุทธเจ้ามิได้เจาะจงว่าจะใช้ภาษาใดในการเผยแผ่ธรรมะ ส่วนการใช้ภาษามคธสันสกฤตและภาษาบาลีนั้นเป็นส่วนหนึ่งในแคว้นบางแคว้นที่ใช้เป็นภาษาพูดกัน

พระองค์เสด็จไปที่ใดพระองค์ทรงใช้ภาษาพื้นเมืองเหล่านั้นในการสื่อสารแม้จะมีสาวกหรือผู้คนที่ต่างแคว้นต่างถิ่นมาเลื่อมใสจนยอมรับเป็นสาวกของพระองค์ก็ตาม สาวกเหล่านี้จะเป็นตัวแทนในการนำเอาภาษาดั้งเดิมของตนไปเผยแผ่ศาสนาด้วย ซึ่งพระองค์เองไม่อนุญาตให้ยืนยันตามภาษาพุทธพจน์ แต่ให้ใช้ตามภาษาท้องถิ่นนั้นๆ ซึ่งสอดคล้องกับปราชญ์ผู้รู้ในศาสนาท่านหนึ่งคือ เสถียร โพธิ์นันทะ กล่าวในประเด็นนี้ว่าในสมัยพุทธกาลมีภาษามากมายส่วนที่พระองค์ใช้ภาษามคธ เพราะมีเหตุผล ๒ ประการคือ

๑) ภาษามคธเป็นภาษาชาวบ้าน ไม่ยากบางที่เรียกภาษานี้ว่า ดันติภาษา แปลว่าภาษาที่มีแบบแผน คือมีระบบเป็นไวยากรณ์มีระเบียบมากขึ้น

๒) ส่วนที่พระองค์ใช้ภาษาสันสกฤตด้วยเพราะเป็นภาษานักบวช นักเผยแผ่ เป็นภาษาชั้นสูง พวกพราหมณ์เองจึงภูมิใจในภาษาของตัวเองและมีแนวโน้มเหยียดภาษาชาวบ้าน (ภาษามคธ) ด้วย มาในยุคพระพุทธเจ้าพระองค์จึงยึดเอาภาษาธรรมดาหรือภาษาชาวบ้านขึ้นมาเป็นภาษาในการสื่อสาร ภาษามคธจึงได้รับการฟื้นฟูอีกที เพื่อเผยแผ่ศาสนากับทุกคนทุกชั้นไม่มีวรรณะ^{๓๕}

พระองค์ใช้ภาษาในลักษณะ ๒ ประการคือ

๑) **ใช้ภาษาแบบทางการ** (Formal Language) ภาษาที่พบคือ ภาษาที่เป็นคำเดิมหรือภาษาที่พวกพราหมณ์ใช้กันอยู่ พระองค์ไม่ได้ปฏิเสธแต่อย่างไรเมื่อพวกพราหมณ์นำมากล่าวหรือสนทนาธรรมด้วยภาษาชั้นสูง (สันสกฤต) พระองค์ทรงใช้ด้วยแต่จะให้ความหมายใหม่ ตามที่พระองค์สอน โดยมุ่งเน้นที่ความหมายแบบตรงไปตรงมาได้สาระได้ความจริงตามกฎของธรรมเช่น คำว่า อริยะ ความหมายเดิมคือ ลูกของพระพรหมเพราะถือว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ผู้ประเสริฐ ส่วนความใหม่ของพระพุทธเจ้าคือ ความจริงจากชีวิตที่สะท้อนถึงความจริงที่เป็นอยู่อย่างนั้น ไม่มีใครสร้างไม่มีใครกำหนด แต่เป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ เรียกว่า อริยสัจ ดังนั้นจะพบว่าความหมายของภาษาทางการ (เดิม) กับความหมายใหม่จึงเกิดขึ้นพร้อมกัน^{๓๖}

๒) **ใช้ภาษาเชิงเนื้อหา** (Material Language) เป็นภาษาที่เปลี่ยนแปลงตามกาลหมายความว่าไม่ใช่ภาษาตายตัวเป็นภาษาที่ขึ้นอยู่กับผู้พูดเป็นหลักและสามารถเปลี่ยนความหมายตามอารมณ์คนพูดได้ด้วย พระพุทธพจน์ของพระองค์มีมากมาย เช่น พระองค์ตรัสกับโจรองคุลิมาลว่าเราหยุดแล้วแต่ท่านยังไม่หยุด ซึ่งสร้างความสงสัยอย่างมากกับโจรองคุลิมาลจึงแย้งพระองค์ว่าสมณะ

^{๓๕} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๙๔-๙๖.

^{๓๖} พระอธิการพรชัย วิชชโย (บุญมา), การศึกษาวิเคราะห์ผลงานด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ), วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓๔.

มีวาจาเท็จท่านก้าวเดินไยตรัสว่าท่านหยุด พระองค์จึงตรัสแก่โจรองคฺลิมาถึงความหมายที่แท้จริงว่า เราหยุดจากการทำชั่วแต่ท่าน (โจร) ยังไม่หยุดยังคิดจะฆ่าอีก^{๓๗}

ภาษาที่พระองค์ใช้ในการสื่อสารจึงน่าจะประกอบด้วย ภาษาท้องถิ่น (ชาวบ้าน) และ ภาษาชาวเมือง (ทางการ) ดังนั้น ภาษาดั้งเดิมของพวกพราหมณ์ในสมัยนั้นจึงถูกพระพุทธเจ้าแปลงความหมายใหม่ แต่การแปลงพระองค์มิได้กระทำแบบสิ้นเยื่อใยพระองค์ยังยึดเอาคำเดิมอยู่แต่ที่เปลี่ยนคือความหมายเท่านั้น บางครั้งลัทธิอื่นมาทูลถามพระองค์ในเรื่องต่างๆ พระองค์ยังทรงใช้คำนั้นเป็นเครื่องมือในการโต้กลับก็มีลักษณะการตอบการตรัสแก่สาวกและลัทธิต่างๆ มี ๔ แบบคือ

๑) **แบบยืนยัน** เรียกว่า เอกังสพยากรณีย์ พระองค์ทรงยืนยันในด้านของพระองค์เอง ตรัสแบบตรงไปตรงมาไม่ยกย่อง ไม่ว่ากวน ตรัสแต่เรื่องสัจจริง

๒) **แบบยกย่อง** เรียกว่า ปฏิปุจฉาพยากรณีย์ ใช้ความรู้ที่ผู้ถามมีอยู่เป็นเครื่องมือตอบ โต้แย้งหมายถึง พระองค์ทรงรู้ภาษาผู้ถามได้ดีและสามารถย้อนถามได้

๓) **แบบแยกแยะ** เรียกว่า วิภังชพยากรณีย์ พระองค์อธิบายชี้แจงให้ฟังอย่างละเอียดในเรื่องนั้นๆ หากผู้ถามมีความรู้ไม่ถึงหรือไม่รู้จริงจะยอมรับเองว่าตัวเองไม่มีความเข้าใจจริงๆ

๔) **แบบหยุดอยู่** เรียกว่า ฐปนียพระองค์ไม่ทรงพยากรณ์หรือตอบอะไรเลยเพราะบางเรื่องไม่มีประโยชน์ในการแก้ปัญหาชีวิตไม่สามารถดับทุกข์ได้ แต่อาจเกิดความแตกแยกหรือขัดใจกัน^{๓๘}

สรุปได้ว่า ภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้ามิได้เจาะจงว่าจะใช้ภาษาใดในการเผยแผ่ธรรมะ การที่พระองค์เสด็จไปที่ใดพระองค์ทรงใช้ภาษาพื้นเมืองเหล่านั้น ในการสื่อสารแม้จะมีสาวกหรือผู้คนต่างแคว้นต่างถิ่นมาเลื่อมใสจนยอมรับเป็นสาวกของพระองค์ก็ตาม สาวกเหล่านี้จะเป็นตัวแทนในการนำเอาภาษาดั้งเดิมของตนไปเผยแผ่ศาสนาด้วย คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นคำสอนที่ใช้ภาษาที่เป็นจริงไม่ใช่ภาษาฟุ่มเฟือย ใช้ภาษาเพื่อประโยชน์อย่างยิ่ง ใช้ภาษานำพาไปสู่การดับทุกข์ แก้ปัญหาได้ ภาษาของพระพุทธองค์จึงเหมาะแก่ผู้แสวงหาความจริงได้ สาระแก่นแท้ของการหลุดพ้น ภาษาและเนื้อหาธรรมจึงเกี่ยวเข้าด้วยกันอย่างสนิทเวลาสื่อออกมาจึงไม่มีอะไรแอบแฝงซ่อนเร้นเรียกว่าปาก (ภาษา) กับใจ (เนื้อหาธรรม) ตรงกันนั่นเอง ผู้ฟังจึงสามารถจับเอาเนื้อหาธรรมความจริงนั้นได้เร็ว พระพุทธศาสนาในพุทธกาลเกิดในท่ามกลางของภาษาต่างๆ มากมาย โดยแต่ละแคว้นมีภาษาของตัวเอง ภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้จึงไม่อาจจะใช้ภาษาใดภาษาหนึ่งเป็นหลัก พระองค์ไม่อนุญาตให้ยืนยันตามภาษาพุทธพจน์ แต่ให้ใช้ตามภาษาท้องถิ่นนั้นๆ เมื่อกล่าวโดยสรุป พระองค์ใช้ภาษาในลักษณะ ๒ ประการคือภาษาแบบทางการ (Formal Language) ภาษาที่พบคือภาษาที่เป็นคำเดิมหรือภาษาที่พวกพราหมณ์ใช้กันอยู่ และภาษาเชิงเนื้อหา (Material Language)

^{๓๗} อ่างแล้ว.

^{๓๘} ที.ม. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๑.

เป็นภาษาที่เปลี่ยนแปลงตามกาลหมายความว่าไม่ใช่ภาษาตายตัวเป็นภาษาที่ขึ้นอยู่กับผู้พูดเป็นหลัก และสามารถเปลี่ยนความหมายตามอารมณ์คนพูดได้ด้วย

๒.๔ การใช้สื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า

การอาศัยสื่อธรรมชาติเป็นลักษณะเด่นลักษณะหนึ่งที่จะทำให้บุคคลเข้าถึงแก่นธรรม และสามารถที่จะถ่ายทอดหลักธรรมต่างๆ ได้เพราะโดยธรรมชาติมีลักษณะที่สงบไม่วุ่นวายและบุคคลสามารถพิจารณาให้เห็นรู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงไปของสรรพสิ่งทั้งหลายในธรรมชาติ

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงใช้สื่อธรรมชาติมาใช้ในการสอนธรรมอันเป็นหนทางให้พระพุทธศาสนาเผยแผ่ไปได้เร็วและกว้างไกลที่สุดศาสนาหนึ่งของโลก ดังนี้

๒.๔.๑ สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับพืช

พระพุทธศาสนามีความใกล้ชิดกับพืชมากโดยเฉพาะต้นไม้ตั้งแต่พระองค์ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ล้วนแต่มีต้นไม้เข้ามาเกี่ยวเนื่องอยู่เสมอ ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต^{๓๙} พระพุทธเจ้าตรัสพระสูตรนี้กับภิกษุทั้งหลายโดยยกเรื่องต้นไม้ในป่าเป็นข้อเปรียบเทียบว่าต้นไม้ที่จะนับได้ว่าเจริญงอกงามนั้นมีส่วนไหนบ้างที่นับเป็นความเจริญงอกงามของต้นไม้ ซึ่งเท่าเป็นการแสดงองค์ประกอบที่สำคัญของต้นไม้ไปในตัวด้วยว่าต้นไม้มีส่วนประกอบที่สำคัญ ๕ ประการ กล่าวคือ ๑) กิ่ง ใบ แก่ และใบอ่อน ๒) เปลือก ๓) สะเก็ด ๔) กระพี้ ๕) แก่น

นอกจากนี้ป่าไม้ยังเป็นสื่อแสดงหลักธรรม เช่น ความเป็นสามัญลักษณะของป่าไม้ จึงอยู่ในฐานะเป็นสื่ออุปกรณ์สอนธรรมที่จะพิจารณาหลักธรรมตามความเป็นจริงนั้น เมื่อบรรลุถึงจุดสูงสุดแล้ว ดังนั้นท่าทีของป่าไม้จึงสะท้อนออกมาในสื่อของความว่างและความรื่นรมย์ เช่นเดียว กับสรรพสิ่งอื่น เช่น ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นต้น

๒.๔.๒ สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับสัตว์

การใช้สัตว์ในชาดกเป็นสื่อการสอน ในนาคสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยนาค พระพุทธองค์ทรงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย พวกนาคอาศัยขุนเขาหิมพานต์ย่อมเติบโตมีกำลังแล้วลงสู่หนอง ลงสู่หนองแล้วลงสู่บึง ลงสู่บึงแล้วลงสู่แม่น้ำน้อย ลงสู่แม่น้ำน้อยแล้วลงสู่แม่น้ำใหญ่ ลงสู่แม่น้ำใหญ่แล้วลงสู่มหาสมุทรสาคร นาคเหล่านั้นย่อมถึงความเจริญเติบโตทางกายในมหาสมุทรสาครนั้น แม้นั้นใด ภิกษุก็ฉันทันเหมือนกันภิกษุเมื่ออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีล เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก ย่อมถึงความเจริญงอกงามไปบุลย์ในธรรมทั้งหลาย... ดังนั้นภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ไม่ประมาท เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มากอย่างนี้แล^{๔๐}

^{๓๙} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๐/๖๒.

^{๔๐} ส.ม.ห. (ไทย) ๑๙/๑๕๑/๘๑.

อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต^{๔๑} พระพุทธองค์แสดงถึงความไม่ประมาทเปรียบกับช้างว่า ภิกษุทั้งหลายสัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า มีสองเท้า มีสี่เท้า...เลืกวว่าสัตว์มีประมาณเท่านั้นฉนั้นใดกุตศลธรรมทั้งหมดก็ฉนั้นเหมือนกันแล ...รอยเท้าของสัตว์ที่เหยียบไปบนแผ่นดินทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้าง ชาวโลกกล่าวว่าเลืกวว่ารอยเท้าเหล่านั้นเพราะเป็นรอยเท้าใหญ่ฉนั้นใดกุตศลธรรมทั้งหมดก็ฉนั้นเหมือนกันแลมีความไม่ประมาทเป็นมูลรวมลงในความไม่ประมาทความไม่ประมาทบัณฑิตกกล่าวว่าเลืกวว่ากุตศลธรรมเหล่านั้น

ดังนั้นสัตว์ถือเป็นสื่อในการสอนของพระพุทธเจ้าที่ใช้ในการเผยแผ่พุทธศาสนาเรื่อยมา แม้แต่พระสงฆ์ไทยก็มีการเผยแผ่พุทธศาสนาโดยใช้สัตว์เป็นสื่อการสอน

๒.๔.๓ สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับบุคคล

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการศึกษาธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นจากปัจจัยอันอันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือรูปกับนาม รูปแห่งกายนี้เกิดจากองค์ประกอบสำคัญ ๔ ชนิด มารวมตัวกันปรากฏเป็นรูปกายขึ้น^{๔๒}

มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ พระพุทธเจ้าตรัสถึงการที่มนุษย์ได้ก่อกำเนิดขึ้นในครรภ์ มารดา มีองค์ประกอบ ๓ ประการ คือ บิดามารดา ต้องอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และต้องมีสัตว์มาเกิด^{๔๓} คือการปฏิสนธิ มีการตั้งครรภ์ ให้กำเนิดบุตรและมารดาเลี้ยงดูบุตรด้วยน้ำนม

ในสมัยพระพุทธองค์ มีคนที่ทำความชั่วจนถูกธรณีสูบไปถึง ๕ คน ได้แก่ ๑) นางจิณฺจมาณวิกา สาเหตุที่ถูกธรณีสูบเพราะโทษใส่ร้ายพระพุทธเจ้าด้วยเรื่องไม่จริง^{๔๔} ๒) พระเจ้าสุปปพุทธะ สาเหตุที่ถูกธรณีสูบเพราะปิดทางโคจรพระพุทธเจ้า เนื่องจากผูกอาฆาตพระผู้มีพระภาค ๓) พระเทวทัต สาเหตุที่ถูกธรณีสูบคือทำสังฆเภท ๔) นันทยักษ์ สาเหตุที่ถูกธรณีสูบเพราะตีศีรษะพระสารีบุตรเถระ ๕) นันทมานพ ถูกธรณีสูบสาเหตุ เพราะประทุษร้ายข่มขืนพระอุบลวรรณาเถรี^{๔๕}

สรุปได้ว่าบุคคลเป็นสื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนา จะเห็นได้ว่าพระสงฆ์ไทยได้ใช้สื่อโดยนำเอาตัวบุคคลมาเป็นตัวอย่างในการสอนธรรม ตั้งแต่เกิดจนตาย ซึ่งจะช่วยส่งเสริมการเผยแผ่พุทธศาสนาจากเรื่องราวที่ปรากฏในชาดก เป็นต้น ซึ่งหลักคำสอนในเรื่องบุคคลนี้ทำให้เข้าใจกระบวนการทางธรรมชาติของมนุษย์ได้

^{๔๑} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘.

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๖๑/๓๙๘-๓๙๙.

^{๔๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๓.

^{๔๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๗๔-๘๑.

^{๔๕} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๓/๒๑๕-๒๑๖.

๒.๔.๔ สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ให้ความสำคัญกับกระบวนการเกิดและธรรมชาติการตั้งอยู่ และการดำเนินไปของธรรมชาติและสาเหตุที่จะทำให้ดินเสื่อมสลายหรือพินาศไป ดังเช่น ความสัมพันธ์ของดินกับมนุษย์และประโยชน์ที่ได้รับจากดิน เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ศึกษาธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิตที่เกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรปรวนในท่ามกลางและแตกสลายในที่สุด พระพุทธศาสนาแสดงความจริง ๔ ประการ ของสิ่งมีชีวิตแม้สิ่งไม่มีชีวิตก็เป็นทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับทุกข์และหนทางนำไปสู่ความดับทุกข์^{๔๖}

ในปฐมเมฆสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยเมฆฝน เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี ภิกษุทั้งหลายเมฆฝนก้อนใหญ่ที่เกิดนอกฤดูกาล พัดเอาฝุ่นละอองธุลีที่ตั้งขึ้นในเดือนท้ายฤดูร้อน^{๔๗}ให้อันตรธานหายไปโดยฉับพลัน แม้ฉับใด ภิกษุก็ฉับนั้นเหมือนกัน เมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก ย่อมทำบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรธานสงบไปโดยฉับพลัน ภิกษุเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก ย่อมทำบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรธานสงบไปโดยฉับพลัน อย่างไรก็ตาม ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑) เจริญสมาธิปฏิญาณอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถัคคะ...๘) เจริญสมาธิสมาธิอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถัคคะ ดังนั้น ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก ย่อมทำบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรธานสงบไปโดยฉับพลันอย่างนี้แล^{๔๘}

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยการนำสื่อธรรมชาติมาใช้ในการสอนของพระพุทธเจ้าถือว่าเป็นหัวใจหลักในการดำรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนาให้มีความมั่นคงพระพุทธศาสนามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมียุคกลางทำหน้าที่ในการเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้แผ่ขยายกว้างขวางออกไป พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงบทบาทของพระสาวกในการดำรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนาว่า ภิกษุทั้งหลายจะต้องมีสติปัญญาเฉียบแหลม ได้รับการแนะนำเป็นอย่างดี มีความกล้ากล้า เป็นพหูสูตร ทรงธรรมทรงวินัย ปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรมปฏิบัติชอบ สามารถบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายได้ แสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ชรับาทที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมได้ หากพุทธสาวกเป็นผู้สามารถกล้ากล้าในสิ่งเหล่านี้แล้ว พระองค์ก็พร้อมที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน^{๔๙}

สรุปได้ว่าการใช้สื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า การอาศัยสื่อธรรมชาติ จึงเป็นลักษณะเด่นลักษณะหนึ่งที่จะทำให้บุคคลเข้าถึงแก่นธรรม และสามารถที่จะถ่ายทอดหลักธรรม

^{๔๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๔๒๗-๔๓๗.

^{๔๗} เดือนท้ายฤดูร้อน ในที่นี้หมายถึงเดือนอาสาฬหะ หรือเดือน ๘ (ส.ม.อ. ๓/๑๕๖-๗/๒๐๑)

^{๔๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๕๖/๘๕.

^{๔๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๓-๑๑๔.

ต่างๆ ได้องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงใช้สื่อธรรมชาตินี้มาใช้ในการสอนธรรม ดังนี้ สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับพืช พระพุทธศาสนามีความใกล้ชิดกับพืชมากโดยเฉพาะต้นไม้ทรงยกเรื่องต้นไม้ในป่าเป็นข้อเปรียบเทียบว่าต้นไม้ที่จะนับได้ว่าเจริญงอกงามนั้นมีส่วนไหนบ้างที่นับเป็นความเจริญงอกงามของต้นไม้ สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับสัตว์ ในการสอนพระพุทธองค์ได้ทรงอุปมาเกี่ยวกับสัตว์ ดังนี้การใช้สัตว์ในชาดกเป็นสื่อการสอนในนาคสูตร และแสดงถึงความไม่ประมาทเปรียบกับช้างว่า ฤๅษีทั้งหลายสัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า มีสองเท้า มีสี่เท้า...เลิกกว่าสัตว์มีประมาณเท่านั้นฉันใดกุศลธรรมทั้งหมดก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ...รอยเท้าของสัตว์ที่เหยียบไปบนแผ่นดินทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้าง สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับบุคคล ในคัมภีร์มิลินทปัญหาได้กล่าวถึงบุคคลที่ถูกแผ่นดินสูบไว้ ๕ คนได้แก่นางจิญจมาณวิกา พระเจ้าสุปปพุทธะ พระเทวทัต นันทยกษัตริย์ และนันทมานพ และการใช้ สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ในปฐมเมฆสูตร ทรงอุปมาเกี่ยวกับเมฆฝน และในอากาศสูตร ทรงตรัสสั่งสอนธรรมให้กับภิกษุ โดยเปรียบเทียบการปฏิบัติธรรมให้ประสบความสำเร็จต้องใช้ธรรมที่หลากหลายอุปมาเหมือนลมที่มีหลากหลายในอากาศ

๒.๕ พุทธวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมด้านความกตัญญูกตเวทิตะ

ความกตัญญู เป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ ในสังคมมนุษย์ต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับผู้อื่นและสิ่งอื่น ชีวิตด้านกายภาพดำรงอยู่ได้เพราะได้รับการอุปการะเลี้ยงดูจากบุคคลต่างๆ มีบิดามารดา ครูอาจารย์ ญาติพี่น้อง เป็นต้น

กตัญญู เป็นคำภาษาบาลีและเป็นคำนาม หมายถึง ผู้รู้อุปการะที่ท่านทำให้, ผู้รู้คุณท่าน, เป็นคำคู่กันกับกตเวทิตะ^{๕๐}

กตเวทิตะ เป็นคำภาษาบาลีและเป็นคำคุณศัพท์หรือกริยาวิเศษณ์ หมายถึง ผู้ประกาศคุณท่าน, ผู้สนองคุณท่าน, เป็นคำคู่กันกับ กตัญญู^{๕๑}

กตัญญูกตเวทิตะ เป็นคำกริยานามบุคลิกละหรือเพศชาย แปลว่า บุคคลผู้รู้คุณท่านและตอบแทนคุณท่าน คนไทยตัดพูดเฉพาะกตัญญู แต่ความหมายหมายถึงกตเวทิตะด้วย^{๕๒}

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของคำว่ากตัญญูกตเวทิตะไว้ในหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ หมายถึง ความเป็นคนกตัญญูกตเวทิตะ และได้ให้ความหมายของคำว่า กตัญญูกตเวทิตะ หมายถึง ผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้วและตอบแทนแยกออกเป็น ๒ คือ กตัญญูรู้คุณท่าน กตเวทิตะ ตอบแทนหรือสนองคุณท่าน ความกตัญญูกตเวทิตะว่าโดยขอบเขตแยกได้

^{๕๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒, (กรุงเทพมหานคร :นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๕๖), หน้า ๖.

^{๕๑} อ้างแล้ว.

^{๕๒} ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรม มจร-ไทย, หน้า ๑๖๔.

เป็น ๒ ระดับ คือกตัญญูทเวที่ต่อบุคคลผู้มีคุณความดีหรืออุปการะต่อตนเป็นส่วนตัวอย่างหนึ่ง กตัญญูทเวที่ต่อบุคคลผู้ได้บำเพ็ญคุณประโยชน์หรือมีคุณความดีเกื้อกูลแก่ส่วนรวม ตัวอย่างเช่น พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงแสดงความกตัญญูทเวที่ต่อพระพุทธเจ้าโดยฐานที่ได้ประกาศธรรมยังหมู่ชน ให้ตั้งอยู่ในกุศลกัลยาณธรรม เป็นต้น อย่างหนึ่ง^{๕๓}

จึงสรุปได้ว่า กตัญญูหมายถึง การสำนึกในอุปการคุณหรือบุญคุณที่ผู้อื่นหรือสิ่งอื่นมีต่อตนเอง ทเวที่หมายถึง การประกาศ การแสดงออกเพื่อตอบแทนคุณ รวมความแล้วคำว่า กตัญญูทเวที่หมายถึง การรู้ในอุปการคุณหรือบุญคุณของคนอื่นและสิ่งอื่นที่มีแก่ตน แล้วกระทำการตอบแทนอย่างถูกต้องเหมาะสม โดยนัยนี้ คำว่า กตัญญู ที่หมายถึงการสำนึกในอุปการคุณหรือบุญคุณของผู้อื่นหรือสิ่งอื่นเป็นภาวะทางจิตใจ ส่วนคำว่า ทเวที่ ที่หมายถึงการตอบแทนคุณ เป็นการแสดงการตอบแทนคุณผู้อื่นหรือสิ่งอื่นออกมาทางภายนอกทั้งทางการกระทำและการพูด ด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น กตัญญู จึงจัดเป็นมโนกรรม ส่วนทเวที่ จัดเป็นกายกรรมและวจีกรรม

๒.๕.๑ ความสำคัญของความกตัญญูทเวที่

ในทางพระพุทธศาสนากล่าวถึงความสำคัญของความกตัญญูทเวที่ไว้ ๔ ประการ คือ^{๕๔}

๒.๕.๑.๑ ความกตัญญูทเวที่เป็นพื้นฐานของคนดี ความกตัญญูทเวที่ได้ชื่อว่า เป็นพื้นฐานของคนดีเพราะว่าคุณธรรมข้อนี้เป็นมารดาเป็นต้นกำเนิดหรือเป็นรากฐานของคุณธรรมอื่นๆ เป็นฐานแห่งคุณธรรมทั้งหลาย เช่น สัปปริสบัญญัติ คารวธรรม ๖ สังคหัตถุธรรม ๔ และ ฆราวาสธรรม ๔ เป็นต้น

ความกตัญญูทเวที่เป็นคุณธรรมพื้นฐานส่งเสริมให้คุณธรรมข้ออื่นๆ เจริญขึ้นและแผ่กว้างไพศาลมากขึ้น และส่งเสริมให้กตัญญูทเวที่บุคคลทำความดีมากยิ่งขึ้น จึงกล่าวได้ว่า ความกตัญญูทเวที่เป็นพื้นฐานของคนดีอย่างแท้จริง

๒.๕.๑.๒ ความกตัญญูทเวที่เป็นเครื่องหมายของคนดี พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงความกตัญญูทเวที่เป็นเครื่องหมายของคนดีไว้ดังมีพุทธศาสนสุภาษิตที่ว่าความกตัญญูทเวที่เป็นเครื่องหมายของคนดี^{๕๕} ดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในสรงกชาดก ความว่า “บุคคลใดเป็นคนกตัญญูทเวที่เป็นปราชญ์มีกัลยาณมิตร และมีความรักที่มั่นคง ช่วยกระทำกิจของมิตรที่ตกยากด้วยความ

^{๕๓} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒.

^{๕๔} พระครูศรีสุตโสภณ (เงิน ชาติเมธี), “ความกตัญญูทเวที่ในฐานะคุณธรรมคำจูนสังคมจากมุมมองพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙).

^{๕๕} ธรรมสภา, *พุทธศาสนสุภาษิต ฉบับสมบูรณ์*, หน้า ๑๐.

เต็มใจบันทึกเรียกคนเช่นนั้นว่า สัตบุรุษ”^{๕๖} และดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในสัปปริสสูตร ความว่า “สัตบุรุษผู้มีปัญญาอยู่ครองเรือน เป็นผู้ไม่เกียจคร้านทั้งกลางคืนและกลางวันยอมเกิดเพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มากเมื่อระลึกถึงอุปการคุณที่มารดาบิดาทำไว้ก่อนยอมบูชามารดาบิดาโดยชอบธรรม”^{๕๗}

สรุปได้ว่า ความกตัญญูทเวทเป็นเครื่องหมายของสัตบุรุษหรือคนดีบุคคลไม่ว่าจะมีความรู้ความสามารถหรือประสบความสำเร็จในหน้าที่การงานอย่างไรก็ตาม หากไม่มีความกตัญญูทเวทก็เป็นคนดีไม่ได้เพราะขาดสัญลักษณ์แห่งความดีนั่นเอง

๒.๕.๑.๓ กตัญญูทเวทบุคคลหาได้ยาก การแสวงหาทรัพย์สมบัติหรือบิรวารสมบัตินั้นหาได้ไม่ยากนัก และการแสวงหาคนดีที่มีคุณธรรมอื่นก็หาได้ไม่ยากเช่นเดียวกัน แต่การแสวงหากตัญญูทเวทบุคคลหาได้ยาก ดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในอาสาฬหปุพพวรรค ความว่า “บุคคล ๒ จำพวกนี้หาได้ยากในโลก คือ ๑. บุพพการี (ผู้ทำอุปการะก่อน) ๒. กตัญญูทเวท (ผู้รู้อุปการะที่เขาทำแล้วและตอบแทน)”^{๕๘}

ในปิณฑยานีสูตร ได้แสดงไว้ว่า การปรากฏของบุคคล ๕ จำพวกเป็นเรื่องยาก คือ ๑) ความปรากฏแห่งตาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าหาได้ยากในโลก ๒) บุคคลผู้แสดงธรรมวินัยที่ตาคตประกาศไว้ หาได้ยากในโลก ๓) บุคคลผู้รู้แจ้งธรรมวินัยที่ตาคตประกาศไว้ซึ่งผู้อื่นแสดงแล้ว หาได้ยากในโลก ๔) บุคคลผู้รู้แจ้งธรรมวินัยที่ตาคตประกาศไว้ซึ่งผู้อื่นแสดงแล้วเป็นผู้ปฏิบัติตามสมควรแก่ธรรม หาได้ยากในโลก ๕) บุคคลผู้รู้แจ้งธรรมวินัยที่ตาคตประกาศไว้ซึ่งผู้อื่นแสดงแล้วเป็นกตัญญูทเวทบุคคลหาได้ยากในโลก^{๕๙}

๒.๕.๑.๔ ความกตัญญูทเวทก่อให้เกิดมงคลแก่ชีวิต มงคล คือประโยชน์ หรือ อานิสงส์อันเป็นเหตุเครื่องเจริญสุข ซึ่งเกิดขึ้นได้เพราะความกตัญญูทเวท เช่นการอุปัฏฐากมารดาบิดา เป็นมงคล ดังพุทธพจน์ปรากฏใน พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกายว่า “...ด้วยการปรนนิบัติในมารดาบิดาทั้งสองนั้น บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญบุคคลนั้น ในโลกนี้นั้นแล เขาจะจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมบันเทิงในสวรรค์”^{๖๐}

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถึงความสำคัญของความกตัญญูทเวทไว้มากมาย ดังเช่นใน พระสุตตันตปิฎก ความว่า “...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณธรรม ๔ ประการเหมือนถูกเชิญมาประดิษฐานไว้ในสวรรค์ ธรรม ๔ ประการนั้นเป็นฉนวน คือ ๑. กายสุจริต ๒. วจีสุจริต

^{๕๖} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๗๘/๖๐๘.

^{๕๗} อง.อภฺฐก. (ไทย) ๒๓/๓๘/๒๙๘.

^{๕๘} อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๑๒๐/๑๑๔.

^{๕๙} อง.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๑๙๕/๓๓๔.

^{๖๐} คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเสียง มงคลสูตร “ว่าด้วยมงคล ๓๘ ประการ”, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๓๕,) หน้า ๓๙.

๓. มโนสุจริต ๔. ความเป็นคนกตัญญูทเวที ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณธรรม ๔ ประการนี้แล เหมือนนกเขีญมาประดิษฐานไว้ในสวรรค์”^{๖๑} นอกจากนี้ ในมงคลสูตรก็ตรัสไว้ว่า ความกตัญญูเป็นอุดมมงคล^{๖๒}

สรุปความได้ว่า ความกตัญญูทเวทีที่มีความสำคัญ ๔ ประการคือ ๑. เป็นพื้นฐานของคนดี ช่วยเกื้อหนุนส่งเสริมให้คนกระทำความดียิ่งขึ้นไป ๒. เป็นเครื่องหมายของคนดี เป็นคุณธรรมของสัตบุรุษ ๓. เป็นบุคคลหาได้ยากในโลก เพราะความกตัญญูและกตเวทีย่างสมบูรณ์นั้นหาได้ยาก และ ๔. ก่อให้เกิดมงคลแก่ชีวิต ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

๒.๕.๒ หลักธรรมเรื่องความกตัญญูทเวทีที่บุตรมีต่อมารดาบิดา

หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาพระพุทธองค์ทรงแบ่งคนแควดล้อมตัวเราออกเป็น ๖ กลุ่มเรียกว่า ทิศ ๖ แล้วทรงกำหนดเป็นอริยวินัยหรือหน้าที่โดยให้มีปฏิสัมพันธ์รับผิดชอบด้วยกัน ทั้งสองทางคือระหว่างตัวเรากับบุคคลในแต่ละทิศ ซึ่งทั้งสองฝ่ายจะต้องมีหน้าที่ปฏิบัติต่อกันตามที่พระพุทธองค์ทรงกำหนดไว้

บุคคลต่างๆ ที่เราต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์ด้วยดุจทิศที่อยู่รอบตัว ๖ ทิศ มีดังนี้ ๑) ปุรัตถิมทิศ (ทิศเบื้องหน้า) ได้แก่ บิดามารดา ๒) ทักขิณทิศ (ทิศเบื้องขวา) ได้แก่ ครูอาจารย์ ๓) ปัจฉิมทิศ (ทิศเบื้องหลัง) ได้แก่ สามเณร ๔) อุตตรทิศ (ทิศเบื้องซ้าย) ได้แก่ มิตรสหาย ๕) อุปริมทิศ (ทิศเบื้องบน) ได้แก่ พระสงฆ์ สมณราหมณ์ ๖) เภฏฐิมทิศ (ทิศเบื้องล่าง) ได้แก่ ลูกจ้างกับนายจ้าง

จากความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันทางสังคมดุจทิศที่อยู่รายรอบตัวทั้ง ๖ ทิศ บิดามารดา ผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องหน้าของบุตรธิดาซึ่งเป็นผู้ซึ่งทำอุปการะแก่บุตรธิดาก่อนด้วยความเมตตา กรุณา ด้วยจิตใจที่ปรารถนาจะให้บุตรธิดามีความสุขหรือที่กำลังมีความทุกข์ที่ต้องการช่วยเหลือให้รอดพ้นจากความทุกข์ โดยมีได้คำนึงถึงสิ่งตอบแทนใดๆ ทั้งสิ้น พระพุทธเจ้าเปรียบบิดามารดาไว้ว่าเป็นบุพเพทพ (เทพองค์แรก) บุพพาจารย์ (อาจารย์คนแรก) และอาหุเนยบุคคล (บุคคลที่ควรแก่การนอบน้อม) ของบุตรธิดานอกจากจะให้ความเคารพท่านแล้ว

บุตรธิดาพึงบำรุงบิดามารดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า ดังนี้ ๑) ท่านเลี้ยงเรามาแล้วเราจักเลี้ยงท่านตอบ ๒) ช่วยทำกิจของท่าน ๓) ดำรงวงศ์สกุล ๔) ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท ๕) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วทำบุญอุทิศให้ท่าน

^{๖๑} อก. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๑๒/๒๕๓.

^{๖๒} ขุ. ขุ. (ไทย) ๒๕/๕/๓.

ความกตัญญูทเวทีระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ เป็นหลักธรรมพื้นฐานที่มนุษย์ทุกคนควรมีซึ่ง การแสดงความกตัญญูทเวทีที่ลูกกระทำต่อมารดาบิดาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธานามามีอยู่ ๓ ลักษณะ คือ^{๖๓}

๑. การแสดงความกตัญญูทเวทีด้วยการปรนนิบัติเลี้ยงดูมารดาบิดาด้วยปัจจัยสี่
๒. การแสดงความกตัญญูทเวทีด้วยการยอมสละชีวิตตนเองเพื่อปกป้องชีวิตมารดาบิดา
๓. การแสดงความกตัญญูทเวทีด้วยการให้มารดาบิดาตั้งมั่นในธรรม

๒.๖ สรุป

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลพระองค์ทรงสั่งสอนคือทรงแสดงธรรมด้วยความรู้ยิ่ง ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล และทรงแสดงธรรมให้เห็นจริง ซึ่งคุณสมบัติของนักเผยแผ่ต้องมี ลักษณะคุณสมบัติซึ่งเป็นองค์ของกัลยาณมิตร ๗ ประการ คือ เป็นที่รักเป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ เป็นที่ยกย่องในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญา เป็นนักพูด เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ เป็นผู้พูดด้วย ถ้อยคำลึกซึ้งได้ และไม่ชักนำในอธรรม คือไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล ในส่วนของลีลาการเผยแผ่ทรง ใช้รูปแบบการสอน ๔ ประการ ได้แก่ อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง ชักจูงใจให้เห็นจริงด้วย ไร่ใจให้ แก่แล้วกล้าบังเกิดกำลังใจปลุก โขโลมใจให้เข้มแข็ง ไร่เรียง เบิกบาน ในหลักการเผยแผ่ผู้แสดงธรรม แก่ผู้อื่นพึงตั้งธรรม ๕ อย่างคือกล่าวความไปตามลำดับ ชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ แสดงธรรม ด้วยอาศัยเมตตา ไม่แสดงธรรมด้วยเห็นแก่อาภิส แสดงธรรมไม่กระทบตนและผู้อื่น และในหลักการ เรียนรู้ผู้ฟังผู้เผยแผ่ควรคำนึงถึงจริตในแต่ละคนนั้นมีลักษณะแตกต่างกัน

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีเผยแผ่ใน ๑๐ วิธีคือ ๑)วิธีการเข้าหาทางผู้นำทางสังคม ๒) ปฏิบัติหลักคำสอนและหลักความเชื่อของลัทธิศาสนาดั้งเดิม ๓) ปฏิรูปไม่ทรงหักล้างคำสอนหรือถ้อยคำของศาสนาอื่นอย่างทันที ๔) วิธีการเสนอหลักคำสอนที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ๕) วิธีการเยี่ยมเยียนตามบ้าน ๖) วิธีการบริการชุมชนเพื่อให้เกิดความคุ้นเคย ๗) วิธีการใช้ปาฏิหาริย์ ๘) วิธีการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่น ๙) วิธีการเผยแผ่ด้วยบุคลิกภาพ และ ๑๐) วิธีการสนทนา การบรรยายและตอบปัญหา โดยการสนทนาจะเป็นวิธีที่ทรงใช้บ่อย

พระพุทธเจ้าจะทรงใช้กลวิธีและอุปายในการสอน ดังต่อไปนี้ การยกอุทาหรณ์และเล่านิทานประกอบ การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา การใช้อุปกรณ์การสอน การทำให้ดูเป็นตัวอย่าง การเล่นเกมภาษา เล่นคำ การอุปายเลือกคนและการปฏิบัติรายบุคคล การรู้จักจังหวะและโอกาส ความยืดหยุ่นในการใช้

^{๖๓} พระครูศรีสุตโสภณ (เงิน ชาติเมธี), “ความกตัญญูทเวทีในฐานะคุณธรรมค้ำจุนสังคมจากมุมมองพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙).

วิธีการ ลงโทษและการให้รางวัล และกลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นบางครั้งคราวย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้า

ภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้ามิได้เจาะจงว่าจะใช้ภาษาใดในการเผยแผ่ธรรมะ ภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้จึงไม่อาจจะใช้ภาษาใดภาษาหนึ่งเป็นหลักพระองค์ไม่อนุญาตให้ยืนยันตามภาษาพุทธพจน์ แต่ให้ใช้ตามภาษาท้องถิ่นนั้นๆ

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงใช้สื่อธรรมชาติมาใช้ในการสอนธรรม ได้แก่ สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับพืช สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับสัตว์ สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับบุคคล และการใช้สื่อธรรมชาติเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม

ในส่วนของหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท เรื่องความกตัญญูทเวทียหมายถึง การรู้ในอุปการคุณหรือบุญคุณของคนอื่นและสิ่งอื่นที่มีแก่ตน แล้วกระทำการตอบแทนอย่างถูกต้องเหมาะสม ความกตัญญูทเวทียที่มีความสำคัญ ๔ ประการคือ ๑) เป็นพื้นฐานของคณฺดี ช่วยเกื้อหนุนส่งเสริมให้คนกระทำความดีอื่นๆ ขึ้นไป ๒) เป็นเครื่องหมายของคณฺดี เป็นคุณธรรมของสัตบุรุษ ๓) เป็นบุคคลหาได้ยากในโลก เพราะความกตัญญูและกตเวทียอย่างสมบูรณ์นั้นหาได้ยาก และ๔) ก่อให้เกิดมงคลแก่ชีวิตทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

ความกตัญญูทเวทียระหว่างมนุษย์กับมนุษย์เป็นหลักธรรมพื้นฐานที่มนุษย์ทุกคนควรมี ซึ่งการแสดงความกตัญญูทเวทียที่ถูกระทำต่อมารดาบิดาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีอยู่ ๓ ลักษณะ คือ ๑) การแสดงความกตัญญูทเวทียด้วยการปรนนิบัติเลี้ยงดูมารดาบิดาด้วยปัจจัยสี่ ๒) การแสดงความกตัญญูทเวทียด้วยการยอมสละชีวิตตนเองเพื่อปกป้องชีวิตมารดาบิดา ๓) การแสดงความกตัญญูทเวทียด้วยการให้มารดาบิดาตั้งมั่นในธรรม ซึ่งผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์ความสอดคล้องของการเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเรื่องความกตัญญูทั้ง ๓ ลักษณะจากพระไตรปิฎกในบทที่ ๔ โดยในบทต่อไปผู้วิจัยได้ศึกษาการใช้สื่อโทรทัศน์ในการเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ทางสถานีโทรทัศน์ทั้งภาคพื้นดินและทางสถานีโทรทัศน์ผ่านระบบดาวเทียมถึงรูปแบบรายการโทรทัศน์ การเล่าเรื่องผ่านสื่อโทรทัศน์ และการเล่าเรื่องรายการตีสิบตอนคนจนผู้ยิ่งใหญ่ ทั้ง ๗ ครั้ง ตลอดจนประเด็นปัจจัยด้านผู้ส่งสารในการใช้สื่อโทรทัศน์ในการเผยแผ่หลักธรรม และประเด็นปัจจัยด้านรูปแบบเนื้อหา ต่อไป